

Alchymická pec

(ČR 2020)

Režie a scénář

Jan Daňhel, Adam Olša

Kamera

Adam Olša, Jakub Halousek, Jan Daňhel

Účinkují

Jan Švankmajer, Eva Švankmajerová,
Jaromír Kallista, Pavla Kallistová, Tomáš Kalous,
Miloš Chlustina, Kamila Magalová

Délka

117 min.

Distribuce v ČR

CinemArt

Poznávání hrou

„Budu poslouchat lidi, který jsou na stejný vlně,“ hájí Jan Švankmajer pracovní sestřih svého posledního celovečerního filmu *Hmyz* (2018), který na zkušební projekci zhlédli první diváci. Producent Jaromír Kallista mu oponuje. Film podle něj vyžaduje ještě hodně práce, aby byl stravitelnější i pro lidi mimo okruh surrealistů, kteří se promítání zúčastnili. Napůl shovívavě, napůl vyčítavě svému příteli a kolegovi sděluje: „Diváci pro tebe neexistují.“ Švankmajer toto konstatování nepopírá. Je přesvědčen, že kdyby se začal podřizovat poptávce, přestal by být autentický. Podstatou názorového střetu obou mužů je otázka stojící zároveň v jádru dokumentárního filmu Adama Olšy a Jana Daňhela: (Jak) lze prodat imaginativní myšlení?

Oba dva tvůrci se podíleli také na *Hmyzu*. Daňhel jako střihač, Olša jako kameraman dokumentárních sekvencí. Tehdy byli osloveni Kallistou, zda by o Švankmajerovi a jeho tvůrčích postupech nenatočili film. Souhlasili a ve společnosti autora filmů jako *Zahrada* (1968), *Možnosti dialogu* (1983) nebo *Něco z Alenky* (1988) strávili tři roky. Daňhel, který je členem surrealistické skupiny a Švankmajera zná již čtvrt století, se nacházel v pozici insidera. Olša byl člověkem zvenčí, který se do světa taktilní poezie a skatologických maleb snažil proniknout a lépe mu porozumět. Každý do Švankmajerova vesmíru pronikal z jiné výchozí pozice. Film díky tomu není monologem, ale připomíná živý dialog několika hlasů, které se ovšem symbioticky doplňují. Důvěra, kterou režisérům Kallista se Švankmajerem svěřili, jim umožnila proniknout nejen do mistrova soukromí, ale také – a to především – do hlubin jeho myslí. Vznikl tak odlišný dokument o slavné osobnosti, než na jaké jsme v tuzemsku zvyklí.

Přestože portréty patří k nejpůvodnějším českým dokumentárním formátům, málokdy vznikne film, který by portretovaného či portretovanou prezentoval v jejich komplexnosti, se všemi rozpory a pochybnostmi. Převažují dokumentární pomníky natočené s neskrývaným obdivem a nekritickou úctou k sociálním hercům. Absence kritického odstupu přitom zpravidla není nijak reflektována. Textura filmu je hladká, nic nás neruší v recepci oficiálního biografického narativu. Takovými portréty prostupuje vděk umělcům za to, že do svého soukromí vpustili filmový štáb. Na oplátku v nich zpravidla chybí konfrontace, nesouhlasné názory či snaha lépe pochopit sporné a nepřijemné kapitoly životního příběhu dotyčné/ho. Chybí snaha oponovat pohledu plnému úcty a uznání. Formou jde obvykle o chronologicky řazené pásmo pochlebovačných mluvčích hlav, prokládaných ilustračními archivními záběry. *Alchymická pec* ukazuje, že to jde i jinak, s větší invencí a menší snahou zalíbit se divákům i dokumentované osobě.

Daňhel s Olšou se především nesnaží vpsávat Švankmajera do škatulky, kterou by pro něj předem vytvořili, případně podřídili určitému formálnímu konceptu. Vzhledem k dlouhé době natáčení jej do určitých situací a odpovědí ani tlačit nemuseli. Stačilo si počkat. Nerežirovali jej, nevytvářeli umělé situace. Vycházeli z míst, kde se Švankmajer zrovna nacházel, a z běžných denních činností a situací. Od nich postupovali hlouběji. Nevyprávějí proto pevně strukturovaný příběh s jasně daným dějovým obloukem, rozčleněným dle dějinných či životních zlomů. Nepostupují systematicky. Jejich film, střihaný paralelně s tím, jak byl natáčen, je organický, asociativní, mající v sobě tutéž pudovost, o které Švankmajer mluví v souvislosti se sbíráním fetišistických objektů: Nevytváří katalog, ale vybírá si to, co jej zrovna zaujme. Autentický výraz, na němž si tolik zakládá, tak charakterizuje také *Alchymickou pec*, v níž je realita rozkrývána prostřednictvím hry.

Film připomíná síť spletenou ze situací a interakcí, k nimž došlo během natáčení počínajícího postprodukcí *Hmyzu* a končícího otevřením rozsáhlé výstavy v amsterodamském Eye Filmmuseum. Po horizontální ose tudíž děj stále ubíhá vpřed. Švankmajer uvádí své filmy na festivalech, přebírá ceny, účastní se autorských čtení... Záběry různých setkání během cest po Česku i do zahraničí jsou prokládány delšími zastaveními, které nechronologicky mapují Švankmajerův život a přibližují jeho hodnotový systém a myšlenkový svět. Po vzoru alchymických experimentů jsou přidávány další a další ingredience: obsese, magické myšlení, infantilismus, imaginace, nevědomí... Stejně jako surrealistům nejde o artefakt, je pro Daňhela s Olšou samotný proces poznávání důležitější než výsledek. V závěru nepřichází žádné velké moudro nebo bombastická pointa. Rozanimovaný Švankmajer jen několikrát změní tvar hlavy, vyplázne na nás jazyk a naběhnou titulky.

Střídající se hlavy, jimiž film končí, dobře vystihují volnost, jakou autoři dokumentu Švankmajerovi dopřávají. Namísto jedné „definitivní“ verze předkládají mnoho jeho podob, které se navzájem nevylučují, ale existují současně, což se odráží také v práci s časem. Film byl natáčen digitální i osmimilimetrovou kamerou. Přestože zrnité černobílé záběry z osmičky zachycují nedávné dění, připomínají undergroundové snímky z dob normalizace. Minulost a přítomnost, mládí a stáří splývají. Otevřenost náhodám a zachycování situací v jejich bezprostřednosti přispívají k proměnlivosti a pestrosti filmového tvaru. Na rozdíl od klasických portrétů nepřipomíná *Alchymická pec* kus mramoru, ale tvárnou hmotu, plastelínu či modurit, s nimiž rád pracuje i Švankmajer.

Obecné úvahy o jídle, fetiších, konci člověka i západní civilizace nabourá tu záběr kájející kočky, tady holub cupitající

po chodníku. Kallistova seriózní řeč je glosována replikou „pomyslela si Alenka“ z prvního celovečerního snímku, který Švankmajerovi produkoval. Ve filmu natáčeném s vírou, že se ty nejpozoruhodnější věci dějí samy od sebe, jsou chvíle trapnosti, pády a kolize vítány víc než strnulá vážnost. Zamyšlení nad erotickými fixacemi nebo vzpomínání na dětská traumata mají stejnou důležitost jako venčení psa či příprava v detailu zabíraného tataráku. Cílem četně využívaných subtilních dotykových detailů přitom není kopírování Švankmajerova rukopisu, autoři jeho poetiku nerecyklují, ale rekontextualizují. Podobně ke komentáři a kontextualizaci toho, co aktéři říkají a dělají, slouží úryvky ze Švankmajerových filmů. Nemají tedy jen ilustrační funkci, ale propojují jednotlivé záběry do koherentních úseků.

Nejzásadnějším z kontrastů, na nichž je celý film založen, se zdá být kontrast mezi Švankmajerem a jeho zesnulou manželkou Evou, zpřítomňovanou staršími záběry, vzpomínkami i sny. *Alchymická pec* začíná napůl vážně míněným Švankmajerovým postesknutím, že ve filmu vystupují sami staří lidé. Ukazuje nám proto fotografický důkaz toho, že s Evou vždy staří nebyli, že také oni byli kdysi mladí, krásní a žádoucí. Rovněž poslední Švankmajerův monolog, se kterým se dostáváme zřejmě nejhlouběji do jeho nitra, se týká Evy. Švankmajer

vzpomíná, jak zpracovával její smrt a jak ji zprvu nedokázal akceptovat. Také fotka z úvodu se proto zpětně jeví jako vyjádření touhy po uchování světa ve stavu, který již pominul, touhy po návratu k někdejší neposkvrněnosti. *Alchymická pec* ovšem dokládá, že kvůli návratu k prvotním zkušenostem, představujícím podle surrealistů nejděčnější zdroj imaginace, člověk nemusí omládnout. Stačí si uchovat nadhled a odstup od vlastního ega. Výsledkem může být dokument, který o sobě Švankmajer nechal natočit a jenž se vážného dobírá skrze humor a význam nachází ve zdánlivě nepodstatném a banálním.

Spíš než tradičním shrnujícím portrétem, sledujícím něčí život od narození po důchod, je *Alchymická pec* průzkumem osobnosti Jana Švankmajera a různých možností, jak vypovědět o jeho osobitěm způsobu myšlení a tvoření. Tvůrci se na něj dokázali naladit a z více než sto hodin natočeného materiálu vytvořili hravou, taktilní, významově vrstevnatou mozaiku, která se nepodbízí a zároveň je přístupná i nezasevěceným. Pokud na počátku stála otázka, jak prodat imaginativní myšlení, *Alchymická pec* na ni samou svou existencí dává uspokojivou odpověď.

× Martin Šrajer

